

URBANIK TÍMEA

Történi és állítódik

MÉSZÖLY MIKLÓS: MERRE A CSILLAG JÁR?¹

Balassa Péter, Fogarassy Miklós,
Jankovics József, Szegedy-Maszák
Mihály és Vadai István emlékének

Az utazás Mészöly Miklós írásaiban olyan állandó elem, mely szinte az összes művében kiemelt szerepet kap. Az érintett terek bejárásával egy komplex prózatér jön létre. A történetek egyik fő szála bizonyos terek bejárása, legyen az egy konkrét utazás (*Pontos történetek útközben, Magasiskola*), háború utáni helyzetkép (*Bolond utazás, A három burgonyabogár*), bibliai történet újragondolása (*Saulus*), egy képzeletbeli utazás (*Merre a csillag jár?*), vagy néhány száz méter bejárása (*Film*). Az utazás, az úton levés az a keret, amelyben történik valami. Sőt előfordul, hogy a tér szinte szereplővé válik. Írásomban egy olyan utazást emelek ki ebből a geográfiailag is meghatározható prózatérből, mely nem konkrét helyhez köthető, a külső és a belső utazást vegyítő darab. A *Merre a csillag jár?*², már címében is térbeliséget jelölő és megkérdőjelező prózadarab, ahol egy kisváros speciális térbeli struktúrában jönnek létre olyan események, melyek részben szokatlanok Mészöly írásaiban. Az utazás és megérkezés terei az úton lét, az idegenség, a vendégség szimbolikájának adnak helyet. Olyan keret jön létre, melyben a statikusság a végtelen mozgás spiráljában jelenik meg, teret adva az időtlenségnek.

A történetben az elbeszélő utazó egy téren a hajójára várva találkozik egy buszra várakozó csoporttal, akikhez a hajó késése miatt keletkező időben csatlakozik, és hazatér velük a társaság kisvárosába. A várakozás és az utazás közben a szemlélő és résztvevő pozíciói váltják egymást az elbeszélő részéről, aki egy antropológiai tablót állít össze megfigyeléseiből. Az elbeszélő magát mint idegent próbálja pozícionálni a csoportban, célja, hogy megőrizze in-kognitója hitelességét.

A *talán idegen városba érkezés* Mészöly rövidprójájának egyik alaphelyzetét idézi fel, melyben az utazó véletlenül egy ismeretlen helyre érkezik, s beszámol az ottani megfigyeléseiről.³ Thomka Beáta az írói *Műhelynaplók* feldolgozásának tapasztalatát is tartalmazó köte-

¹ Az előadás szóbeli változata elhangzott az *Utazás és spiritualitás a klasszikus és neolatin kultúrákban* című nemzetközi konferencián 2018. május 17–18-én az ACRIL (Artes CRItica Linguistica) és a Francia Kapcsolat kutatócsoport szervezésében a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.

² A *Merre a csillag jár* megjelenései: Jelenkor 1984/7–8, 609–636. Kötetben (a szövegben megadott lapszámok erre a kiadásra vonatkoznak): *Merre a csillag jár*, Szépirodalmi, Budapest, 1985, 193–255. Későbbi kiadás: *Volt egyszer egy Közép-Európa. Változatok a szép reménytelenségre*, Magvető, Budapest, 1989, 543–587.

³ Vö. Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*, Kalligram, Pozsony, 1995, 39–40.

tében Mészöly szövegközi műveleteiként a motívumismétlődések után az alaphelyzet-ismétlődést említi, s a következő példával írja le: „A Mészöly-próza egyik ilyen visszatérő mozzanata a megérkezés, átmeneti tartózkodás, betoppanás egy ismeretlen helyre, majd a távozás onnan. Rendszerint maga az elbeszélő, ritkábban a történetbeli szereplő a történet helyszínén ideiglenesen időző alak.”⁴ A *Merre a csillag jár?* egy utazás különböző állomásait jeleníti meg: egy átmeneti tartózkodással indul a falu terén, majd ismeretlen helyre érkezik az elbeszélő, ahonnan rövid időn belül távozik, s közben ottléte folyamatos megérkezés is. Az ismerősség jelenléte mellett mindvégig megőrzi az idegen inkognitóját.

Georg Simmel az idegen objektivációjáról írja: „Miótan gyökerei nem rögzítik az idegent sem a csoport egyes összetevői, sem egyoldalú irányultsága számára, az idegen mindezekkel szemben áll, mégpedig az »objektív« sajátos attitűdje révén. Ez nem pusztán távolságot vagy részvétlenséget jelent, hanem a távolság és a közelség, a közömbösség és az elkötelezettség sajátos képződményét.”⁵ Jelen esetben az elbeszélő inkognitója, személyének titokban maradása felerősíti ezeket a jellemzőket. Az idegen pozíciójáról így ír Simmel: „[...] e mozgékony-ságban jön létre a közelségnek és a távolságnak azon szintézise, amely az idegen formális pozícióját meghatározza: hiszen a teljesen mozdítható képes érintkezni *minden egyes* elemmel, miközben *egyetlen egyhez sem* kapcsolódik szervesen a rokoni, helyi és szakmabeli kötöttségek révén.”⁶ Az elbeszélő a csoport több tagjával kapcsolatba kerül, vagy csupán a megfigyelésének tárgyai a többiek. „Az idegen pozíciójához legalább két elem szükséges: egyrészt, hogy valaki idegenként tekintsen rá, másrészt a helyzet, amelyben idegenként mutatkozik. Az „idegen” szót „csak *viszonylatban* (x idegen y számára) és csak *alkalomszerűen* (valami idegen az egyik vagy a másik esetben) használhatjuk”⁷ – írja Bernhard Waldenfels.

Thomka Beáta monográfiájában felhívja a figyelmet arra, hogy Mészöly elbeszélője „a dolgok előadásában átmenetileg sem ad föl egy bizonyos távolságot.”⁸ Konceptiója szerint „Az elbeszélő én és a tapasztaló én, vagy a történetmondó és az átélő én közötti viszony sajátos differenciáltságban jelentkezik ebben a művészetben. Mintha kölcsönösen figyelemmel tartanák egymást ezek az éntudatok, s a közülük éppen megszólaló személy rejtélyesen utalna a másik jelenlétére, ám el is homályosítaná e jelenlétet azzal, hogy elbizonytalanítottá teszi a közlés személyességét.”⁹ A narrátor személyének ez az osztottsága, rétegeessége párhuzamba állítható az általa létrehozott tér és idősíkok hasonló struktúráival. A valóság, a tények megragadhatatlansága indokolhatja e többnézőpontúság létrehívását. Tehát a narrátor pozíciójában is megjelenik a távolság, mely a benne lét és kívülség egymásba játszó formáiban artikulálódik. E pozíciónak a legszemléletesebb formája a tanú helyzetében kerül megfogalmazásra, aki résztvevő és szemlélő egyaránt. Szemtanúsága, vagy Mészöly terminusával élve: *eleve elrendelt tanúsága* a benne lét és az idegenség együttes jelenlétét szavatolja. Ez a narrációban használt többféle nézőpont, mely egy figurához kötődik a terek szintjén a *Merre a csil-*

⁴ Thomka Beáta: *Prózai archívum. Szövegközi műveletek*, Kijárat, Budapest, 2007, 50.

⁵ Georg Simmel: *Exkurzus az idegenről*, ford. Teller Katalin, in *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. Biczó Gábor, Csokonai, Debrecen, 2004, 57.

⁶ Uo.

⁷ Bernhard Waldenfels: *Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai*, ford. Teller Katalin, in *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*, szerk. Biczó Gábor, Csokonai, Debrecen, 2004, 99.

⁸ Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. 26.

⁹ Uo.

lag járban a kétféle kisvárosi tér egymásra másolódásában jelenik meg. Mintha nem is lenne lényegi különbség a kétféle tér között a narrátor nézőpontjából, aki megfigyelő, néző mindkét helyen. Az elbeszélésben az önkéntes idegenvezető szerepét betöltő öregúr szavaival egybevetve egy másfajta egység is kirajzolódni látszik: „Száz kilométer, öt kilométer... Szerintem csak azt méricskéljük ilyenkor, hogy kívülről vagy belülről gondolunk-e valamire. Egy helyen élünk, uram – és mélyen a szemembe nézett.” (199)

A tér lokalizálásnak a Mészöly-prózában felbukkanó gyakori formája a „hátmögöttiség”, mögöttiség, melynek vannak konkrét szereplőhöz és viszonyrendszerhez kapcsolódó formái és vannak általánosabb szintű megfogalmazásai. Ez utóbbira lehet példa az *Érintések Naplójegyzeteiben* felbukkanó cím-lehetőség: „Címben adott téma: A hátmögötti város.”¹⁰ megvalósulásaként is értelmezhető a *Merre a csillag jár?*, melynek jellemző városa, tere a bevezetésben így szerepel: „A nyári égen úgy sorjáztak a bárányfelhők, mint majdnem mindig, vagyis soha. Az ilyesmi eleve olyan hangulatot áraszt, mintha minden láthatót nemrég csomagoltak volna ki egy hát mögötti dobozból: füveket, fákat, settenkedő kutyákat, asszonyokat és férfiakat, artézi kútnál várakozó lányokat. Kicsomagolták és helyükre rakták őket. Mint a bájos vásári szentképeken.” (193) A hát mögötti dobozból való kicsomagolás egyrészt a folyamatos ottlétet, egy másik dimenzió permanens jelenlétét, másrészt a város és a kép megrendezett, szcenírozott jellegét is mutatja. Mészöly a következőképpen beszél a mű értelmezéséről:

A Merre a csillag jár-ról nehéz beszélnem, különösen az értelmezéséről. Én mély-realista írásnak érzem, noha sok szempontból álomszerűen naturalista benyomást is kelthet. Vízió-epikának hathat. Dehát legbelül valamennyien tele vagyunk ilyen történésekkel, tájakkal, közérzetekkel, meditációkkal, alakokkal és találkozásokkal. Persze csak akkor, ha jobban odafigyelünk. Mindenesetre az élő létezésünk, majd valamiféle elmúlásunk határvidékének mások a törvényszerűségei, mint a kvantumfizikának – mégis ugyanarról a rejtélyről beszélnek. Nem kijátszhatók egymással szemben. Mély realizmus bilincseli össze őket. Talán ezt az írást is így kellene olvasni: mint egy tudósítást egy bennünk lappangó, valóságos világról. Végre is, az árnyékunk is mi vagyunk – nélkülünk nincs és mi se vagyunk nélküle. Ismerjük az árnyékát-vesztett ember kalandjait meg tragikumát – a német irodalom egyik mesterműve. Vagyis nemcsak az a tét – no meg az irodalom témája –, hogy társadalmi-politikai realitásokkal éljünk együtt, hanem az is, hogy az árnyékunkkal is megpróbáljuk a szembenézést. Már csak azért is, mert az árnyékok világába költözünk – ha a nyelv géniusza nem téved. Igen, igazad van: ez az írás valamiképpen a halálról szól. Valamilyen élő halálról. Nem tudom. Talán az elpusztíthatatlan életről.¹¹

A Chamisso Schlemil történetére való utalás, az ember, aki eladja az árnyékát az ördögnek és attól fogva kiveti magából a társadalom, Szerb Antal értelmezésében a romantikus ember idegenségének alapélményét fejezi ki, hogy nincs otthon sehol sem.¹²

A belül-lét és a mögöttiség terei válnak itt egymás szinonimáivá, ahogy a mély-realista és az álomszerűen naturalista minőségek is valami közösré utalnak. Az alaphelyzet: az idegen megérkezik egy számára ismeretlen városba. Bár ebben az írásban mind a megérkezés, mind

¹⁰ Mészöly Miklós: *Naplójegyzetek*, in Uő: *Érintések*, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 164. A hátmögötti városra történő utalás a műhelynaplókban is többször megjelenik. *Műhelynaplók*, s. a. r., jegyz. Nagy Boglárka – Thomka Beáta, Kalligram, Pozsony, 2007, 1. napló *Motívumok (1948–1955)* 22, 71; 13. napló [*Zsebnaptár 1987*] 867.

¹¹ Mészöly Miklós: *Még nem jött föl a nap*, in Uő: *A pille magánya*, Jelenkor, Pécs, 1989, 218–219.

¹² Szerb Antal: *A világirodalom története*, Révai, Budapest, 1941, 216.

az utazás és elsősorban az idegenség az, ami kiegészítő ellentétével együtt jelenik meg, tehát másképpen.

Az a retorikai-stilisztikai gondolatalakzat, amelyet Mészöly az önértelmezésében használ: „élő halál”, „elpusztíthatatlan élet” egymást kizáró, egymásnak ellentmondó fogalmakat foglal szoros szintaktikai egységbe. Az elbeszélésben a főszereplőhöz önkéntes idegenvezetőként szegődő öregúr nyelvfilozófiai eszme-futtatását a szavak értelmetlenségének példájával, az idézetben eredetileg is kurzívan kiemelt oximoronral zárja: „Gondolja csak meg, hogy mivel szórakoznak – két más jelentésű névből csinálnak egyet! Azt mondják, *testetlen test*. De ha egy állítás téves, két elemének neve hogyan jelenthetne mást, mint semmit?! Kilukadtak a szavak. De aki keres, talál!” (198) [Kiemelés az eredetiben.] A szavak használhatóságával kapcsolatban megfogalmazott kétely és a könyvekre irányuló gyűjtögető és gubnáló szenvedély a szó szerkezethez hasonlóan ellentétes jelentésű. Az öregúr ennek a feszültségnek a képviselője, aki nem hisz a szavak kifejező erejében, mégis folyamatosan beszél, s mindenféle írásos anyagot gyűjt. Az elbeszélő alakjában megjelenő ismerős idegen is egy ilyen ellentmondásos figura.¹³

A főszereplő elbeszélő hasonló helyre érkezik, mint ahonnan elindul, s bár idegen, de sok minden ismerős számára. Az utazás, egyfajta mozdulatlan utazásként is felfogható, az ábrázolt tér jellemzői rendre visszatérnek az „új” helyszínen. „Az út- és utazás-jellegű értésformák középpontjában mindig egy olyan többes térbeli gyakorlat áll, amely a megértés folyamatának a jövő felé nyitott dimenzióit a másság mitológemájához, az idegen kultúrához, az idegen térelemhez, az idegen névvilághoz, az eltérő identitás »merek jelölőihez« (Lyotard) kapcsolja. Amire az »utazó« perspektívája nyílik rá, az más szögéből nem látható.”¹⁴ Az utazás leírásában újra felbukkan a mögöttség dimenziója: „Ötörás utazás volt. Mindvégig változatos tájak maradtak el mögöttünk, amilyen a nyugati határszélig terjedő vidék, tele bensőséges meglepetéssel.” (208) Sőt, a mögöttség mellett itt már explicit módon, egy hasonlatban megjelenik a határszél, mely jelzi a peremvidékre érkezés tényét. A kezdőkép: a hát mögötti dobozból kicsomagolt tér az új helyszínen újra megjelenik: „A háborúk utáni emlékművédelem gondoskodott róla, hogy az épületek nélkülözzék az időmúlás májfoltjait: mintha azokat is nemrég csomagolták volna ki egy hát mögötti dobozból.” (218) A hasonlatba foglalt kép amellet, hogy párhuzamot teremt az elsőként említett helyszínnel, másrészt a régivel, a korábbi állapottal való azonosságot, a romlatlanul fennmaradást, illetve a helyreállítás sikerességét is jelzi. A helyszín leírása és a „megállt az idő” hangulat, a megőrzés ténye, s a hozzá kapcsolódó nosztalgia Krúdy írásait is idézheti. „A városka (amelyben Szindbád egykor katonáskodott) mintha mit sem változott volna. Némely vidéki város, a hegyek között, völgyekben, mintha századokig aludna, ha egyszer elalszik.”¹⁵

A „hát mögötti doboz” megőrző és megjelenítő funkciói kapnak szerepet a *Merre a csillag jár?* vízióepikájában, az emlékezés és a szembenézés megtartó erejét is szimbolizálva. Az az

¹³ Az oximoron megjelenésével Mészöly prózájában *Hídhelyzet és közöttség* Mészöly Miklós írásaiban című tanulmányomban (Híd, 2007/2. 37–49), illetve a doktori dolgozatomban is foglalkozom: *Keletkezéstörténetek: Intratextuális és genetikai kapcsolatok Mészöly Miklós prózájában*. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/2554/8/ut_doktorivegleges.pdf

¹⁴ Faragó Kornélia: *Kultúrák és narratívák*, Forum, Újvidék, 2005, 14.

¹⁵ Krúdy Gyula: *A hídon, Negyedik utazás*, in Uő: *Szindbád*, szerk. Kozocsa Sándor, Magyar Helikon, Budapest, 1973, 52.

írói magatartást felrajzoló paradoxon, melyet Mészöly így fogalmaz: „a körön belül kívül állás” itt az elbeszélő pozíciójában is megjelenik: „A kör szélén, de mindenképpen a körön belül álltam, érdekelt partizánként.”¹⁶

A kisregény másik alaphelyzete a várakozás, mely később az elbeszélőre szűkítve variálódik. Az első kép, amit látunk ez:

Rég nem találkoztam ilyen csendes derűvel várakozó tömeggel. Lehettek vagy százan. Volt köztük szegényesebben és módosabban öltözött, nem hiányoztak a különcködők sem, divat majmolói, egészében mégis úgy hatottak, mint száz ember, akik véletlenül összeverődtek. Ám ez mégsem volt így, kiderült; valamennyien a pócsi vásárról voltak hazatérőben. Ezért lógott mindenkinek a kezében szatyor vagy cekker, némelyiknél kopott bőrönd, átalvetésre megcsavart zsák, sőt vadonatúj tarisznya is – leffegő hajtókáján az újra divatos pusztai zsánerkép bőrből domborított mása: *...pásztor áll a rónaközépen, Mint a szobor, merően, A pusztát síri csönd fődé el, mint elfödik a halottat szemfödélle. Nagy messze tőlem egy ember kaszál; Mostan megáll, S kőszőrűli a kaszát... Pengése hozzám nem halatszik át, Csak azt látom: mint mozog a kéz. És most idenéz, Engem bámul, de én szemem sem mozdítom...* (194–195) [Kiemelés az eredetiben.]

A szövegben dőlt betűkkel kiemelt rész egy torzított Petőfi-vers, ahogy azt elemzésében Vadai István tárgyalja: „Az író módosítja a vers első sorát, egy pásztor szerepeltet az egyes szám első személyű elbeszélő helyett. Erre vélhetően azért volt szükség, mert a versben ábrázolt jelenetet bőrből domborított képként kell szemlélünk. Az „Itt állok...” ebben a helyzetben értelemzavaró. De a zavar végül is megmarad, mert hiába került az első sorba egy pásztor, a vers további szövegében bennmaradtak a *tőlem, hozzám, látom, idenéz, engem, szemem, mozdítom* szavak.”¹⁷ Mintha az inkognitó alól nézne ki, lepleződne le az elbeszélő maga. Vadai István értelmezésében kiemeli, hogy Mészöly számára a vers zsánerkép jellege mellett, mely plasztikusan illeszkedett a tarisznya dombormintájának bemutatásához, a Petőfi-vers allegorikus jelentése, a halálról való gondolkodás lehetett az a szempont, mely miatt ezt a vendégszöveget építette saját szövegébe, jelezve már itt a nyitó képtől is annak fő témáját.¹⁸ Az *Itt állok a rónaközépen* című vers némi változtatással, s a csatánban, az utolsó sor elhagyásával szerepel a *Merre a csillag jár?* szövegében. A kihagyott sor: „Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom?” az, ami a vers olvasóját különböző értelmezések felé irányíthatja. Mészöly kihagyása azért is figyelemre méltó, mert a megfigyelő elbeszélő egyik alapkérdése az, mit gondolnak, mit miért tesznek a körülötte lévő emberek. Az elbeszélő szűrőjéről, arról, hogy ő maga kicsoda, nagyon keveset beszél a szöveg. Az idegen szerepkörében és inkognitójában lévő elbeszélő az ismerős és idegen minőségek között definiálódik, annyira elbizonytalanítva ezeket a minőségeket, hogy a várakozásában tett spontán utazás egyfajta hazaérkezésként is olvasható. A hajóskapitányt szívszélhűdés érte, ez ebből a tényből fakadó kérés ad alkalmat az utazásra, melynek végén az elbeszélőhöz szegődött fekete kutya egy szinte színpadi jelenetként bemutatott halálutazásában elpusztul. Az öregemberrel folytatott beszélgetések zöme létfilozófiai jellegű, melyek szintén nélkülözik a személyességet. Az elbeszélés nyitóképében megjelenő falu tere egyfajta színtérként íródik le, mely hajdan legelő volt matuzsálemi

¹⁶ Mészöly Miklós: *Az intranzigencia térképe. Književna Reč, 1983.* Az interjú Radnóti Sándor készítette, in Uő: *A pille magánya*, Jelenkor, Pécs, 1989, 222.

¹⁷ Vadai István: *Tükörben tükröződő tükör*, in *Tiszatáj*, 2000/3. Tiszatáj Diákmelléklete, 2.

¹⁸ „A mű a halálról szól, és a halálról való gondolkodásról. Úgy gondolom, Mészöly értette Petőfi költeményét.” I. m. 7.

akácfákkal körülvéve, s később a fák kivágása után: „A tér ennek ellenére tér maradt, még ha magára öltötte is a geometriából ismert terek egyenruháját. Valahogy így is emlékeztetett a múltjára, s ezt valószínűleg a bárányfelhőknek köszönhetta.” (194)

Az idegenség mellett és ezzel együtt megjelenik egy másik minőség, a vendég-lét állapota. Az elbeszélő vendége lesz a csoportnak, s magában a szövegben a Petőfi vershez hasonlóan sok szövegátvétel, utalás, idézet, azaz vendégszöveg szerepel. Ezek egy része olyan természetesen illeszkedik a szövegbe, hogy alig azonosítható. Vadai egy másik tanulmányában több ilyen vendégszöveget felfedezett az írásban. „A történetben megjelenő mellékszereplők, a karneváli felvonuláson résztvevők részletező leírása például Justh Zsigmond *Párizsi naplójából* való. De szerepel a regényben [...] XVII. századi nyomtatvány-szöveg, Mészöly Miklós-versidézete, sőt kevésbé irodalmi forrás: Ráth-Végh István kulturáshistóriai kötetéből, *A könyv komédiájából* vett terjedelmes felsorolás is.”¹⁹

Esterházy Péter, az intertextualitás egyik nagymestere a következőképpen fogalmazza meg a „módszer” lényegét: „Nekem a hatás az érdekes. Az, hogy a szöveg testében egy idegen test van. Most egyfelől igaz, hogy ezek hasonulnak a szöveghez... [...] Másfelől azonban mégiscsak idegen marad. Következésképpen valami billegés támad a szövegben.”²⁰ Ez a billegés jól megfigyelhető Jankovics József írásában, aki az elsők között hívta fel a figyelmet a Mészöly-próza intertextuális vonatkozásaira, mikor a *Fakó foszlányok nagy esők évadján* című Mészöly-szövegbe épített Wesselényi István-napló részleteit vizsgálta.²¹

Az idegenség célja a szövegben a részvétel, a szemlélődés biztosítása a szereplő szintjén, s az antropológiai tablóhoz is egy kellőképpen semleges pozíciót jelent, melyben a sokféleség pontos leltározása, s nem a leltárt készítő személye a tét. Ezért kerülhetnek szervesen illeszkedően egymás mellé a különböző listák és felsorolások, melyekben az emlékezés és az ismétlés kap kiemelt szerepet az értékmentő guberálásban és a folyamatos leltárba-vételben megfogalmazódva.

Az elbeszélőnek az öregúron kívül egy másik kísérője is akad, a hozzászegődött Fekete Kutya alakjában. Már a megnevezés nagybetűs formája is jelzi, kiemelt, szimbolikus szereplőről van szó, aki újabb teret ad az idegenség és vendégség változatainak a szövegben. Az elbeszélővel vállalt párhuzama mellett intertextuális párhuzamok is megjelennek. Előképként a Faust-párhuzam, a figura továbbviteleként Nádas Péter *Párhuzamos történeteinek* kutyafigurája, mely szintén kóbor kutya, Kristófot kíséri és menti meg az öngyilkosságtól. Mészölynél az idegenség alaphelyzetébe érkező kutya az elbeszélővel vállalt közösség után a maga epilepsziás haláltáncában egy mozgásban lévő spirálalakzatot ír le. „Zuhanás egy minden irányba nyitott spirálörvénybe.” (228) A kutya alakja az, melynek mozgása térben a vertikális tengelyen meghatározó, helyeket és lehetséges irányokat jelölve ki ezzel.

Horizontális síkon a helyek, amelyeket a szöveg megjelenít, egyrészt köztterek, egy falu és egy kisváros tere, központi helye, másrészt mindkettő hátmögötti, az egyik helyszín határszéli, a kezdő helyszín viszont megnevezett: Pócs, ahonnan a társaság hazatérni készül. A te-

¹⁹ Vadai István: „Szenvedni annyi, mint diadalt aratni” Babits Mihály: *Psychoanalysis Christiana* című verséről, in *Tiszatáj* 2002/10. Tiszatáj Diákmelléklete. 85. szám 2.

²⁰ Marianna D. Birnbaum: *Esterházy-kalauz*, Magvető, Budapest, 1991, 6.

²¹ Jankovics József: *Sanyarú világ. (Wesselényi vendégszövegei egy Mészöly-novellában)*, in „Tagjai vagyunk egymásnak” – A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai, szerk. Alexa Károly – Szörényi László, Szépirodalmi, Európa Alapítvány, Budapest, 1991, 156–165.

lepülés neve a latin Paulus magyar származéka. Mészöly *Saulus* című regényének végén megfogalmazódik az útnak, a térnek egy látomása: „Én meg hagyom, hogy az úttest közepére vigyen a lábam. Hosszú, egyenes utca, igazi Vicus Rectus, csupa nyitott kapuval, aztán valami napsütött puszta, az éggel, ahová az utca vezet –”²²

Ehhez, a látomásban bemutatott térhez, a hosszú, egyenes utca képéhez hasonló a *Merre a csillag jár*ban Fekete Kutya epilepsziás rohama előtt, annak előkészítéseként is megjelenik:

„Éppen belefeledkeztem Edgar Poe látomásos kozmológiai dolgozatába, az Eureká-ba – regény, poéma? A szerző maga is büszke bizonytalansággal nyilatkozik erről. Egy helyen például hatalmas rétet képzeltem el az olvasóval, a rétet nyílegyenes út szeli át, s mi ezen utazunk, holdfényben. Az útra merőlegesen glédába rendezett faszor húzódik, egészen a horizont széléig. Már maga a kép is dramatizált bepillantásként jelenik meg előttünk: illusztráció és adalék a Sancta Geometriához. A faszor fája a Nagy Koordinátára vésett strigulák; mintha egy Vicus Rectus ünnepi útvonulatát szegélyeznék, egy kezdetektől fogva Óceánba süllyedt szentély végpontjáig.” (227)²³

Ebben a kozmológiai írásában Poe többek között a csillagok mozgásával foglalkozik. Mintha Mészöly a cím pozícióba helyezett alaphelyzetet tőle emelné át. Fekete Kutya rohamainak koreográfiája nemcsak a vertikális síkon helyezkedik el, hanem mozgása az égitestek viszonylagos mozgásával is párhuzamba kerül.

A Vicus Rectus látomásának akár egyik megjelenítési formájaként is értelmezhető Mészöly egyik kortársának, barátjának, városmajori szomszédjának, Schaár Erzsébet²⁴ szobrásznak az *Utca* című utolsó, életművét is összegző munkája, mely egy egyenes utca nyitott ajtókkal.²⁵ Az ajtóknak, s az ablakokban a kortársak, művészek maszkjait viselő figurák állnak.²⁶ Schaár Erzsébet, akit Pierre Emmanuel a „függőleges mozdulatlanság építésze”²⁷-nek nevez, egy Mészöly látomásához hasonló térben hozta létre a maga antropológiai panorámáját. 1975-ben Mészöly írt a kiállításról.²⁸ Írásában a tereknek az osztottságát, a tükörsíkokkal sokszorozódását emeli ki, melyek megsokszorozzák a szembesítést. Nem ír az egyenes utcáról, a Nagy Színtérről beszél, melyként Schaár Erzsébet megélte szerinte a téri tágasságot. A nekünk szóló, ahol megvethetjük a lábunkat a Kis Színtér, mely Mészöly szerint a szobrász apai házának újragondolása. Az író és a szobrász legerősebb párhuzama az alakok leírásakor jelenik meg: „[...] különös lényalakjai, akiket mindig úgy érünk tetten, hogy éppen útközben el sem indulnak [...]”²⁹ Ez az a pontja Mészöly értelmezésének, melyben az önértelmezés is

²² Mészöly Miklós: *Saulus*, Magvető, Budapest, 1968, 168.

²³ A kép hasonló a *Megbocsátás* záróképéhez, az írnok álmának tablóképehez: „kora tavasz volt, a Pándzso holdfényben úszott, s ők a dombok gerincén vonultak valamennyien Hangos-puszta felé,” Mészöly Miklós: *Megbocsátás*, in Uő: *Megbocsátás. Merre a csillag jár*, Jelenkor–Kalligram, Pécs–Pozsony, 1997, 70.

²⁴ Schaár Erzsébet (1908–1975) és férje Vilt Tibor (1905–1983) szobrászművész házaspár Mészölyék baráti köréhez tartoztak, egy időben a velük szomszédos házban laktak.

²⁵ 1974-ben Székesfehérváron állították ki először, jelenleg Péccsett látogatható. Kovács Péter: *Emlékezés Schaár Erzsébet Utcájára*, in *Új Művészet* 1991/6, 44–47.

²⁶ Schaár Erzsébet az 1960-as években készítette el Mészöly Miklós élőmaszkját, ami jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeumban található.

²⁷ Pierre Emmanuel: *Előszó*, in Beke László: *Schaár Erzsébet*, Corvina, Budapest, 1973, 5.

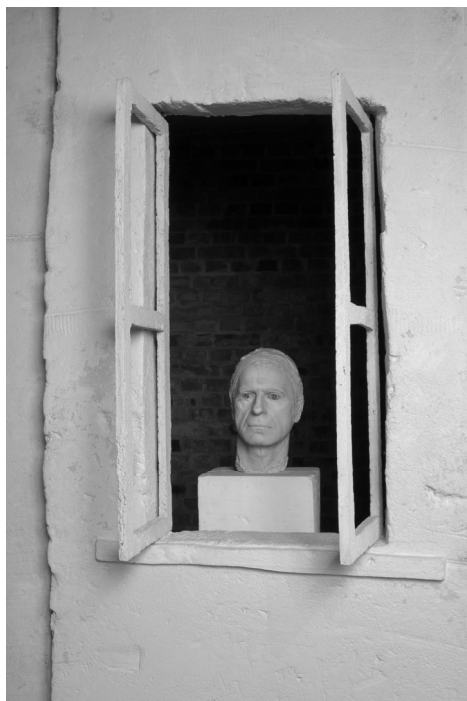
²⁸ Mészöly Miklós: *Két megnyitó. (Schaár Erzsébet kiállítása 1975)*, in Uő: *A tágasság iskolája*, Szépirodalmi, Budapest, 1993, 267–270.

²⁹ Uo. 269.

artikulálódik. Mészöly az utca helyett a házakra, a házra helyezi a hangsúlyt. Írását egy, a szobrász által tervezett kisfilm vázlatának összefoglalásával zárja, mely egy házat írt le. „Ebben a házban ugyanakkor egyetlen szó sem hangzik el. A lakók hol itt tűnnek fel, hol ott; s akár egy csillagcsalád tagjai, a ház-megszabta térben járják a maguk pályáit. S ebben a néma felbukkanásban és eltűnésben, akaratlanul is megfogalmazódik a lehetséges kapcsolatok minden változata – megváltatlanul.”³⁰ Különösen erős az *Utca* és a *Merre a csillag jár?* közötti párhuzam, de míg az *Utcában* a nyitott ajtóknál emberek állnak, addig Mészölynél a nyílt tereken mozognak az emberek, a két hangsúlyosan bemutatott belső tér egy-egy könyvtárszoba. A szövegben a nyitott tereken belül a horizontális és vertikális síkok egyfajta metszéspontját hozza létre az a szobor, amellyé a Fekete Kutya merevedik örvényszerű mozgása végpontján, a kisváros főterén.

Az elbeszélésben a történések vannak túlsúlyban, a cselekvések zöme is így jelenik meg. A történések pedig már első előfordulásukkor is egy-egy kulturálisan, antropológiailag meghatározott narratívába szerveződnek. A tömeges várakozás és körtánc ünnep jellege ilyen. Mikor mindez megismétlődik a másnap reggeli felvonulásban, az már az ismétlődés révén is szertartásszerűvé teszi az eseményeket, ahol a hangsúly nem azon van, hogy a városka lakói felvonulnak, hanem azon, hogy a rítus megtörténik: vasárnap délelőtti felvonulás van. „A szertartás, rítus, ráolvasás, mondóka, vers, mese stb. eleve mondott szövegei dramatikusságuk révén kapják meg azt a prompt-érvényességű hatásképességet, hogy nem vitathatóak – ti. hogy így vagy úgy, de *történnék*.”³¹ [Kiemelés az eredetiben.] Ehhez kapcsolódik az, hogy nagyon kevés értelmezés fogalmazódik meg az elbeszélő részéről, az események leírása a történések jelen idejét generálja. A szertartásszerűség, az ismétlődő cselekvések az 1985-ös kötet több írásában is megjelennek. A kötetnyitó meseszerű írásban, a *Kéksötét hegyek, távolban* a rituális cselekvések a nyomolvasással, s az emlékezéssel kapcsolódnak össze.

Kierkegaard gondolataira utalva az ismétlés a görögök értelmezésében valójában maga az emlékezés, az újkori filozófia szerint az egész élet ismétlés. „Az ismétlés és az emlékezés ugyanaz a mozgás, csak ellenkező irányban, mert amire emlékezünk, az volt, vagyis visszafelé megismétlődik; a tulajdonképpeni ismétlés ezzel szemben előre emlékezik. Ezért – már a-

Schaár Erzsébet: Mészöly Miklós portréja, az *Utca* című szoboregyüttes részeként (A Pécsi Janus Pannonius Múzeum engedélyével)

³⁰ Uo.

³¹ Mészöly Miklós: *Logosz és írás*, in *Uő: A tágasság iskolája*, Szépirodalmi, Budapest, 1993, 251.

mennyire lehetséges – az emlékezéssel ellentétben boldoggá teszi az embert,³² A *Merre a csillag jár?* kisvárosának lakói mintha ebben a boldoggá tevő ismétlésben élnének, miközben lelkesen mentik és őrzik a múlt értékeit. Talán ebből fakadhat lelkesedésük és látszólagos közönyük egyaránt.

Platon „az emlékezés működését és folyamatát két oldalról világítja meg, s így két módját tárja fel: a valóság és igazság *metafizikai* egységét megvalósító *anamnéziszt*, valamint az eredeti történés és az elbeszélte történet egységét az írásbeli átörökítés és megőrzés révén megvalósító *történeti emlékezetet*.”³³ [Kiemelés az eredetiben.] A kötet írásait a kortárs recepció egységesnek, homogénnek írta le az emlékezés és a halál tematika mentén. A kötetkompozíció prológusa a már említett *Kéksötét hegyek, távol* után az első blokk címe *Fakó foszlányok nagy esők évadján*, mely a címadó írás mellett a *Magyar novella, A balsejtelem lüktető pontocskái* és *Ló-regény* című írásokat tartalmazza, melyek a harmadik írás kivételével (ez a *Családáradás* egyik előszövege is lesz) a történelmi emlékezet nemzeti szintű kategóriájába sorolhatók. A második blokk címe a *Lesiklás*, melyben sorrendben a *Térkép Aliscáról*, az *Annó (Albumkép a régi időkből)*, a címadó írás és a *Szárnyas lovak* szerepelnek. Ezek az írások a lokális térhez kötődnek és a személyes emlékezésnek adnak teret. Thomka Beáta a *Lesiklással* kapcsolatban említi a *déjà vu* narratív formáló erejét, melyben a felismerés válik jelentéshordozóvá az ismétlés egy sajátos változataként.³⁴ A kötet harmadik blokkjának címe *Merre a csillag jár*, melyben az *Ahol a macskák élnek*, az *Anyasírató* és a címadó elbeszélés kapott helyet. Ezekben az írásokban kerülnek előtérbe az anamnéziszt idéző emlékezésformák a különböző rítusok, személyes és kollektív szertartások formáiban. Az *Elégia* című poema egyfajta epilógusként zárja a kötetet.³⁵

A kötet harmadik nagyobb egységében szereplő írásokban a helyekhez különféle szertartások és állatok kapcsolódnak. Az *Ahol a macskák élnek* már címében is azt a helyet jelöli, ahova a főkönyvelő rendszeresen kijár. A hely egy malom, egy római kori ásatás hajdani helyszíne, ahol házi szentélyt is találtak, s a helyére hársfát ültettek, és az egyik megmaradt gödör latrinaként is szolgál. Rendkívül sűrű jelentésrétegeket egymásra halmozó hely, melynek az unokahúggal való megosztása és ennek az eseménynek a húsz év utáni megismétlődése a novella fő eseménye. Ehhez a helyhez kapcsolódnak a macskák is s egy gyerekkori barátság.

Fogarassy Miklós és Balassa Péter írtak elsőként a mézszöly állatszereplők jelentőségéről. Balassa a *Filmet* elemezve emelte ki a szenvedéstörténetben az állatok szerepét.³⁶ Fogarassy pedig áttekintő módon leltározza a pálya különböző szakaszaiban megjelenő állatokat, s kiemelte azt a „létrejövő egyenlőséget”, mely legkorábban a *Jelentés öt égről* című novellában mutatkozik meg.³⁷ Az állatokat szerinte Mézszöly, mint „az embernél tisztább lényeket, amaz

³² Soren Aabye Kierkegaard: *Az ismétlés*, ford. Soós Anita, Gyenge Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2008. 9.

³³ Veress Károly: *Ismétlés és emlékezés*, in *Korunk* 2015/2. 33; Platon: *Timaios*, in *Összes művei* III. Európa, Budapest, 1984. 17c. (ford. Kövendi Dénes)

³⁴ Thomka Beáta: *Mézszöly Miklós*, 60.

³⁵ Fogarassy Miklós életrajzi és kommentár jellegű könyvet írt Mézszöly költeményéről. Fogarassy Miklós: *„Még nem kelt fel a nap”*, Kalligram, Budapest, 2009.

³⁶ Balassa Péter: *Passió és állathecc. Mézszöly Miklós Filmjéről és művészetéről*, in *Uő: A színeváltozás. Szépirodalmi*, Budapest, 1982, 302–343.

³⁷ Fogarassy Miklós: *Kutyafül, madárszem*, in *Ex Symposion* 1995/13–14. 27.

ismeretlen örök rendhez közelebb lévő, természeti áldozatokat” szerepelteti. Az *Ahol a macskák élnek* szövegében a macskák időt, teret, különböző életkorokat, profán és szakrális dimenziókat összekötő lények. Az *Anyasírató*ban a róka és az anya történetének, sorsának párhuzama, a róka bundájából készült ruhadarab, a boa, majd mellény többféle retorikai réteget jelez.

A *Merre a csillag jár?* kóbor fekete kutyája pedig már az emberin túlnak is a formáját kínálja haláltáncának koreográfiájával és pusztulásának állóképével, szoborszerűségével. Az elbeszélés a mézölyi szellemivé transzformált vadászöszton egyik lehetséges összegzése, melyet az intertextusok is bizonyítanak. Az emberről, aki a vadász és vad szerepét egyaránt betöltheti (*Koldustánc, Film*), a vadász szerepköre mellett pásztor is (*Magasiskola, Saulus*), róla mondanak el sokat az állatpárhuzamok (*Ló-regény, Szárnyas lovak, Anyasírató*). S az ember lesz a kísérője és megfigyelője azoknak az állatoknak, melyek az embertől szinte függetlenül utalnak életükkel, mozgásukkal, gesztusaikkal és pusztulásukkal csupa olyanra, amiben az ember testileg és szellemileg is érintett (*Ahol a macskák élnek, Merre a csillag jár?*).

A *Merre a csillag jár* kötetében az állatok szenvedéstörténete és pusztulássorozata egy hasonló halálsorozatot mutat, mint az *Alakulások* halállajstromai. Szegedy-Maszák Mihály kifejezetten azt állítja, hogy a kötetnek a halál a központi élménye.³⁸ A különböző halálnemek és halálesemények mellett a temető is fontos szerepet kap. Mielőtt a kisvárosba megérkeznek, útközben elhaladnak a városkához tartozó temető mellett, ahol megismétlődik a Petőfi-versre való utalás a kaszás képében. „A szemközti lankán valaki kaszált, a kazlak görbülő csatárlánca a lanka tetejéig felkapaszkodott. Ovális fenyves beugrójában fehérlett a temető antikizáló bejárata, a közelében füst szállt.” (216)

A *Magyar novella* fényképésze, aki gyerekeket fényképez és motívumokat keres, a képeiből sorozatokat készít, s erről a műveletről mondja: „Nem olyan könnyű egy temetőt világra hozni!”

A *Merre a csillag jár?* öregura szövegében a temető mint a halottak városa szerepel: „De uram, miféle okot tudunk mi, ami eleve nem következmény? Én például még a temetőkertereket is hajlandó vagyok ugyanolyan falucskának, városkának nézni, amilyenek a városkák, falucskák. Vannak – hát nem elég csoda ez?” (201) Ez a párhuzam jelenik meg a *Megbocsátás*ban is a Pándzsó képében.

A kisváros tere kapcsolódik ehhez a halál-tematikához: „A központi terecske mintha a bécsi Graben téglalap formáját, arányait utánozta volna, és ebből ágazott szét néhány önmagába visszakanyarodó utcácska. S ennyiből is állt a városka.” (218) A bécsi belváros vásárlóutcájaként is ismert Graben, mely árkot jelent, egy szélesebb egyenes utca. Téglalap formájú és egy, az 1670-es évek végi pestisjárvány emlékére emelt Szentháromság-oszlop van a térszerű utcán, ahol eredetileg fából készült el az oszlop, majd a homokkőből készült, ma is látható oszlop alapkövét 1687. június 30-án rakták le, és 1693-ban a szentháromság vasárnapján avatták fel.³⁹ 1979 és 81 között volt egy felújítás, amiről Mészöly is értesülhetett, illetve az az időszak, mikor csak az alapkő állt a helyén üresen évekig egy olyan kép, amely az elbeszélésbeli tér leírásában is megjelenik. „Az áradó barokk stílusban épült nyári rezidencia a tér ki-

³⁸ Szegedy-Maszák Mihály: *A múlt elpusztíthatatlansága*. Mészöly Miklós: *Merre a csillag jár*, in *Kortárs* 1986/4, 145–150.

³⁹ *Ismét felújítják a bécsi pestis-oszlopot*, in *Múlt-kor* 2005. január 31. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=9116> [2021. 05. 02]

emelt pontján trónolt, szemben egy háromlépcsős, rózsaszínű márványtalappal. A talapzat üres volt, s egy hajdan füstbe ment várakozás hangulatát árasztotta. Vagy tényleg állt ott egyszer valami, csak időszerűtlenné vált, és eltávolították. Idollokkal gyakran megtörténiük ilyesmi.” (218) A pestisoszlopok szabadtéri oltárok is voltak, s szerepet kaptak az ünnepélyes körmenetekben.⁴⁰

A kötetkompozícióban tizenkét mű szerepel, s a kötetzáró *Elégia* is tizenkét számozott részre tagolódik. Kompozíciós párhuzamba állítható ez a szerkesztésmód Mészöly *Mesék* című mesegyűjteményével, melyben a napszakok adják a szakaszolást. Itt talán egy év teljességével lehet számolni. A tizenkettő „az idő és a tér felosztásának alapja; ezt jelzi a tizenkettes számrendszeren alapuló időmérés is. A kozmosz szintjén egy ciklusnyi egységet jelöl: a Nap égi útja tizenkét részre osztódik a tizenkét állatövi csillagkép alapján.”⁴¹ S ez egyben újabb magyarázat lehet az enigmatikus címbeli kérdésre. A címpozícióban szándékolt szórendi hibával feltett kérdés: *Merre a csillag jár?* nem lehet tudni, mire irányul. A válasz „Szépen mondja.” állításnak mondja a kérdést, és válasz helyett minősíti azt. A merre kérdőszó helyre, útra, irányra kérdezhet, a térbeliségre irányítja a figyelmet. Az elbeszélésben megjelenő teretek egyfajta szinterek, melyek rituális cselekvések sorának adnak helyet. Az ismétlődő cselekvések szertartássá válnak, s új keretbe helyeződnek. Mészöly az *Elégiához* írott jegyzetben Heideggert idézi: „az ember a lét *pásztora*; a nyelv a lét *háza*; a *pásztort* a lét szólítja, hogy igazságát őrizze.” (279) Ha ebben az irányban is keressük a csillag járását, a filozófus *A gondolkodás tapasztalatáról* írott költeményében így fogalmaz:

„Egy csillaghoz tartsunk: ennyi az egész.

Gondolkodni – egy gondolatra szorítkozni, mely majdan csillagként áll meg a világ égén.”⁴²

⁴⁰ Petneki Áron: *Séta a császárvárosban. A barokk Bécs*, in *Rubicon* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/seta_a_csaszarvarosban_a_barokk_becs [2021. 05. 02]

⁴¹ *Szimbólumtár*, szerk. Pál József, Újvári Edit, Balassi, Budapest, 1997.

⁴² Martin Heidegger: *A gondolkodás tapasztalatáról*, ford. Reisinger János, in *Diakonia – Evangélikus Szemle* 1981/1, 84.